

Rekonstrukció az urálistikában*

Előadásom címe egyes körökben kételyeket kelthet: időszerű-e korunkban a rekonstrukció kérdéseivel foglalkozni? A közelmúltban ui. vita tárgya lett 1966-ban megjelent könyvemnek az a része, amely az urálistika tárgykörét vázolja fel. Helytelenítették azt a vélekedésemet, amely szerint a finnugor nyelvészet a legutóbbi időkig az alapnyelv rekonstruálását tartotta fő feladatának és emellett háttérbe került az uráli nyelvek rendszereinek adekvát leírása. Igen tisztelt vitapartnerem ezzel kapcsolatban a századforduló finnugor nyelvészeti vezéralakjainak bizonyos programnyilatkozataira hivatkozik¹ s az ezekből levonható tanulságokat ekképp összegezi: „Azon kritikai nézetnek tehát, amely szerint a finnugor nyelvtudomány mind máig az alapnyelv rekonstruálását tekintette fő feladatának, már az újgrammatikus szemléletű finnugrisztika vezéralakjainak a nyilatkozatai is ellentmondanak, mégpedig

* Akadémiai székfoglaló előadás 1977. szeptember 26-án.

¹ Egyik idézete SETÄLÄTől származik. E szerint: „Immár nem az alapnyelv rekonstruálását, alakjainak, ragjainak és képzőinek, töveinek és gyökeinek a keresgélését tekintjük a nyelvtudomány fő feladatának, hanem a nyelv életének megvilágítását annak minden fejlődési fokán” (finnből fordítva: LAKÓ Gy.: Magyar Tudomány 1975:734; az eredeti finn szöveget német fordítással ugyancsak Lakó Gy. idézi 'Behauptungen und Einwendungen bezüglich der charakteristischen Züge der sog. „traditionellen” Sprachwissenschaft' c. tanulmányában — JSFOu. 74 [1976]:59 —, amely a helsinki Finnugor Társaságban 1975. május 23-án tartott előadás rövidített szövege az id. folyóirat 58–75. lapjain). Csakhogy Setälä itt a schleicheri rekonstrukciótól határolja el magát, amint ez az idézet forrásául szolgáló tanulmány szövegkörnyezetéből kiderül (I. E. N. SETÄLÄ, Kielementkimus ja oikeakielisyyys. Helsinki 1921. 9–10). Az idézet közvetlen folytatásából, melyet Lakó nem idéz, kiderül egyébként, hogy Setälä nem mond le az alapnyelv fogalmáról: „A rekonstruált alapnyelvet nem történeti kiindulópontnak, hanem egyfajta sémának, azon nyelvi anyag képletes minőségi és mennyiségi bemutatásának tartjuk, amelyet az egyes nyelvek az eredeti egységes nyelvből örököltek” (eredetiben: „Me emme pidä uudestirakennettua kantakieltä historiallisena lähtökohtana, vaan ainoastaan jonkinmoisena kaavana, kuvallisena osoituksena sen kielellisen aineksen laadusta ja määrästä, jonka yksityiskielet ovat perineet alkuperäisestä yhteiskielestä”, i.m. 10). 1931-ben pedig így nyilatkozott SETÄLÄ: „Eine Sprachverwandtschaft ist ja nur so zu erklären, dass es einmal eine Ursprache, einen wesentlich einheitlichen Sprachform gegeben hat, von der die verschiedenen verwandten Sprachen herkommen” (MSFOu. 135[1964]:91). Ha ezeket a helyeket nem ismerjük, akkor a csonka Lakó-idézet fényében akár alapnyelv-és rekonstrukció-ellenesnek vélhetnénk Setälät, ami mégis csak furcsa volna. Hasonló a helyzet SIMONYI ZSIGMONDDal, akitől Lakó szintén idézetet közöl, s ez Simonyi állásfoglalását nem tükrözi teljes egészében; könyve más helyén ui. Simonyi így foglal állást: „Abban áll a nyelvésznék legérdekesebb foglalkozása, hogy ... rekonstruálja egyikét a legtanulságosabb életrajzoknak: a nyelvét s vele az emberi gondolkodását, a nemzeti észjárását” (SIMONYI, A magyar nyelv I. 1889. 143).

a múlt század végén.” (LAKÓ: MagyTud. 1975: 734 és Uő.: JSFOu. 74 [1976]: 58–59.)

Könyvemben azonban én jóval árnyaltabban számolok be az urálistika állapotáról s vélekedésemet vitapartnerem igencsak leegyszerűsíti, amiért is kénytelen vagyok e művemből egy bekezdést teljes egészében idézni: „A finnugor nyelvészet napjainkig azt tartotta fő feladatának, hogy a rokon nyelvek egyező elemeinek összehasonlítása útján minél több bizonyítékot tárjon fel a nyelvek rokonságára, és ezek felhasználásával rekonstruálja az uráli, ill. finnugor alapnyelvet. A finnugor összehasonlító nyelvészet tehát — mint neve is mutatja — eredményeit e nyelvek összehasonlításából nyeri. Az egyes nyelvek külön életének történeti vizsgálata természetesen elválaszthatatlanul egybeforrt az összehasonlító kutatásokkal. A finnugor nyelvek szinkrón rendszereinek leírására azonban kevés figyelmet szentelt a finnugor nyelvtudomány. A finnugrisztika lassan több mint egy évszázada a múlt feltárására törekszik, s a rokon nyelvek jelenének kutatását is e célnak rendelte alá” (Bevezetés az uráli nyelvtudományba 15). Vagyis nem pusztán alapnyelvi rekonstrukciót említek, hanem igen nagy hangsúlyval szólok a nyelvrokonság bizonyítékainak a feltárásáról és a rokon nyelvek történeti fejlődésének bemutatásáról is mint stratégiai célról. Ez olyanmódra evidens módon tárgya a nyelvhasználatnak mind a mai napig, hogy alighanem tudós barátom is egyetért vele. Ha száz éven keresztül nem ez lett volna a finnugrisztika elsődleges célja, akkor a finnugor összehasonlító nyelvészet ma nem lenne az urálistika legfejlettebb területe, már pedig köztételek szerint az. A nyelvhasználatnak viszont a rekonstrukció szerves tartozéka: az volt a múlt században és az ma is. A rekonstrukció elméleti, módszertani és gyakorlati kérdései tehát változatlanul időszerűek, függetlenül attól, hogy az urálistikának mint nyelvészeti szakágazatnak a programját én sokkal szerteágazóbbnak, összetettebbnek vallom, mint elődeink s ezt egyébként könyvemben szép sorjában ki is fejtem annak ellenére, hogy az mindenekelőtt az uráli nyelvhasználat eredményeit kívánja összegezni.

Gondolataim kommentátorának félreértése valószínűleg abból adódik, hogy az általam leírtakból a rekonstrukció szó ragadta meg a figyelmét és — nem tudni miért — úgy gondolta, hogy rekonstrukción a schleicheri típusút kell érteni. Ha így volna, akkor helyt állna az az észrevétele, amely szerint olyan célkitűzést tulajdonítok a finnugrisztikának, amely már az újgrammatikusok korában sem volt aktuális (LAKÓ: i. h.). Nem érzem szükségét annak, hogy tiszta vizet öntsek a pohárba, ha már egyszer azt töltöttem bele: könyvem módszertani fejezeteiben részletesen foglalkozom a rekonstrukció és az alapnyelv kérdéseivel (BUNy. 32–40) s az ott kifejtett nézeteimből teljesen egyértelműen kiderül, hogy nem a schleicheri alapnyelv-rekonstrukció fogalmát vallom.

Erre a kérdésre a későbbiekben még visszatérek: itt még csak azt kell megjegyezni, hogy a felfogásomat vitató nézet egyébként úgy állítja be a dolgokat, mintha az alapnyelvi rekonstrukció valamiféle teljesen elavult és korszerűtlen dolog lenne. „A Budenz József utáni időkből — írja tisztelt kollégám — nem olvastam egyetlen olyan nyilatkozatot sem, mely szerint e tudomány fő feladata az alapnyelv rekonstrukciója volna.” (A Finnországban megjelent német változat szerint: „Keine einzige Äusserung, laut welcher die Aufgabe dieser Wissenschaft die Rekonstruktion der Ursprache wäre, habe ich aus

der Zeit nach Budenz je gelesen." JSFOu. 74: 59—60 és MagyTud. 1975: 734²) Nem vonhatom kétségbe, hogy bírálóm mit olvasott és mit nem olvasott, azt azonban nem hallgathatom el, hogy én meglehetősen sok ilyen véleményt rak-tároztam el emlékezetemben az utóbbi évtizedek szakirodalmából. A glóbusz három egymástól távoli pontjáról hadd idézzek egy-egy nyilatkozatot. Az amerikai RAIMO ANTILA szerint: „Comparative linguistics has two tasks: establishing the fact and degree of relationship for two or more languages . . . and reconstructing earlier (prehistoric) stages, called protolanguages” (An Introduction to Historical and Comparative Linguistics. New York 1972. 20). Az NSZK-ban működő O. SZEMBERÉNYI hasonlóképpen fogalmazza meg az összehasonlító nyelvészet célját: „Das Ziel einer solchen Untersuchung ist ein zweifaches. Zunächst soll durch das vergleichende Studium die anzunehmende Grundsprache wiederhergestellt, rekonstruiert werden. Sobald aber die Grundsprache, soweit wie möglich, rekonstruiert ist, wird der Forscher zu zeigen haben, wie sich aus ihr die verschiedenen Einzelsprachen in Jahrhunderte, sogar Jahrtausende langer Entwicklung entfalteteten” (Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft. Darmstadt 1970. 9). A mi területünkről pedig a leghitelesebb forrásban, LAKÓ GYÖRGY 1964-ben kiadott egyetemi jegyzetében olvassuk a nyelvhasznítás céljáról az alábbiakat: „Az egybevetés célja az azonos előzményre visszavezethető nyelvi elemek számára közös alapalak rekonstruálása” (A magyar nyelv finnugor alapjai. Bevezetés. Hangtan. ELTE BTK Finnugor Jegyzetek IX. Budapest 1964. 16), ill.: „Egyre tovább haladva visszafelé a múltban, többé-kevésbé rekonstruálni tudjuk végül azt a nyelvformát is, amely valamennyi finnugor nyelvnek közös előzménye volt, ti. a finnugor alapnyelvet” (i. m. 17).

Ezek után bizvást kiköthetünk amellett, hogy a rekonstrukcióval való foglalkozás nem időszerűségét veszített probléma. E véleményünkben megerősít az a tény, hogy az uráli nyelvtudomány történetében alig esett szó az alapnyelvről és a rekonstruálással kapcsolatos módszertani kérdésekről: úgy látszik, hogy elődeink a konkrét kutatási feladatokat előbbrevalónak tartották, metodológiai kérdésekben pedig már kidolgozott, készen kapott állásfoglalásokat vettek át s kisebb-nagyobb módosításokkal alkalmazták őket a maguk munkaterületén. Voltaképpen nagyon gyorsan fel lehetne sorolni azokat az urálistákat, akik a múltban elméleti igényekkel közelítették meg e kérdéseket: mindekelőtt Gomboz Zoltán,³ Paavo Ravila,⁴ Juho Ankeria,⁵ Valter Tauli,⁶ Erkki

² Lakó cikkének magyar változatában az általunk idézett helyet még egy mondat követi, amellyel lelkesen egyetérték, de amely a német változathoz — nem tudom, miért — kimaradt: „Mindenesetre a legutóbbi száz év finnugrisztikája igényt tart arra, hogy ne azonosítsák az 1860-as évek finnugrisztikájával” (Magyar Tudomány 1975: 734). Igaz, ez a mondat szerepel a Lakó tanulmányban a IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson elhangzott német nyelvű változatában (Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Bp. 1975. 21). A továbbiakban erre a (3.) változatra nem leszek tekintettel.

³ GOMBOZ Z., Nyelvtörténeti módszertan 1922. 15.

⁴ P. RAVILA, Die Ursprache als Grundbegriff der Sprachgeschichte: JSFOu. 60/6. [1958]: 1—16; Uő, Johdatus kielihistoriaan. Helsinki 1961. 45—49.

⁵ J. ANKERIA, Über methodische Fragen der uralischen Sprachforschung. Uppsala 1955. SSUP 1955—1957: 18 1.

⁶ V. TAULI, The Structural Tendencies of Languages I. Helsinki 1959. AASF Ser B 115. 19—179; Uő, On Foreign Contacts of the Uralic Languages. UAJb 27 [1955]: 7—31.

Itkonen,⁷ Björn Collinder,⁸ nevét kellene emlitenünk, s noha azon vitázni lehetne, hogy közülük ki-ki milyen mértékben fejlesztette tovább a nyelvhasználat metodológiáját, az mégis teljesen világos, hogy a legátfogóbb és leginkább elvi jelentőségű áttekintés Ravilától származik, akinek a tanulmánya nagy erudícióval szintetizálja az ötvenes évek álláspontját e kérdésekben. Hozzá tartozik a képhez, hogy a mai nemzedék urálistái között megújult érdeklődés kíséri a rekonstrukciós problémákat. Erre utalnak pl. MIKKO KORHONEN⁹ kiváló munkái, amelyek főleg a belső rekonstrukció és a morfológiai módszer tekintetében vezetnek be új eljárásokat az uráli nyelvek kutatásába, de az 1974-ben tartott Etimológia elmélete és módszertana c. budapesti konferencia előadásai közül is többet említhetnék (főleg HONTI LÁSZLÓnak az alapnyelvi rekonstrukciókról szóló átfogó közlésére utalhatnánk, MIKOLÁnak és BAKRÓ-NAGYNak a jelentéstani, RÉDEINEK szóképzéstani szempontokat előtérbe helyező előadásai s nem utolsósorban KISS LAJOS föelőadása, de egyéb elhangzott referátumok mellett¹⁰). S hogy a nyelvrokonság tartalmi kérdései — így az alapnyelv jellegének kérdése, a rekonstruálhatóság — továbbra is foglalkoztatja korunk nyelvészetét, azt a nagyon számottevő külföldi általános szakirodalmon kívül¹¹ legújabb hazánkban pl. RÓNA-TAS ANDRÁSNak az urálistikára is figyelmet fordító elméleti munkássága illusztrálja.¹²

⁷ E. ITKONEN, *Kieli ja sen tutkimus*. Helsinki 1966. 94—100; Uő, *Suomalais-ugri-laisen kielen- ja historian tutkimuksen alalta*. Helsinki 1961. 48—54.

⁸ B. COLLINDER, *La parenté linguistique et le calcul des probabilités*. Uppsala 1948. SSUF 1946—1948. 24 1.

⁹ M. KORHONEN, *Über den Charakter der sprachgeschichtlichen Rekonstruktionen*. Göttingen 1974. *Nachrichten der Akademie d.W. I. Phil.-Hist. Klasse* 1974/3. 15 1.; Uő, *Die Entwicklung der morphologischen Methode im Lappischen*; FUF 37 [1969]: 203—362.

¹⁰ HONTI LÁSZLÓ, *Az alapnyelvi rekonstrukciók kérdéséről: Nyelvtudományi Értekezések* 89 [1976]: 131—137; MIKOLA TIBOR, *Hangtan és jelentés az etimológiában*, uo. 209—212; BAKRÓ-NAGY MARIANNE, *Rokon nyelvi megfelelések szemantikai vizsgálata*, uo. 57—63; JANURIK TAMÁS, „A magyar szókészlet finnugor elemei” hangmegfeleltetési rendszeréből, uo. 147—156; RÉDEI KÁROLY, *Szóképzés a PU — PFU alapnyelvben*, uo. 255—262; KORENCHY ÉVA, *A nosztratikus nyelvcsalád hipotézise finnugor (uráli) szempontból*, uo. 178—184; KISS LAJOS, *Az etimológiai kutatások újabb fejlődése külföldön*, uo. 27—47. A felsorolt előadások némelyike idegen nyelven is megjelent. Lásd: HONTI, *On the Question of Proto-Language Reconstruction*. NyK 77 [1975]: 125—135; BAKRÓ-NAGY, *Semantic Examination of Genetically Related Language Correspondences*, uo. 117—124; RÉDEI, *Wortbildung in der PU/PFU Grundsprache*, uo. 93—102; KORENCHY, *On the Nostratic Language Family Hypothesis*, uo. 109—115; JANURIK, *Le système de correspondance phonétique dans le dictionnaire étymologique „Les éléments finno-ougriens dans le vocabulaire du hongrois”*, uo. 137—146.

¹¹ Teljes bibliográfia helyett csak egy pár tételre utalunk: D. CHERUBIM (Hrsg.), *Sprachwandel. Reader zur diachronischen Sprachwissenschaft*. Berlin 1975; A. MARTINET, *Évolution des langues et reconstruction*. Paris 1975; P. DAVIES—A. ROSS, „Close Relationship” in the Uralian Languages; FUF 41 (1975); J. M. ANDERSON—C. JONES, *Historical Linguistics I—II*. Amsterdam — New York 1974; E. COSERIU, *Synchronie, Diachronie und Geschichte. Das Problem des Sprachwandels*. München 1974; CH.—J. N. BAILEY, *Variation and Linguistic Theory*. Arlington 1973; M. SWADESH, *The Origin and Diversification of Language*. Edited by J. SHERZER. London 1972; R. D. STOCKWELL—R. K. S. MACAULAY (eds), *Linguistic Change and Generative Theory*. Bloomington 1972; J. LYONS, *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge 1971; R. D. KING, *Historical Linguistics and Generative Grammar*. Englewood Cliffs 1969; P. KIPARSKY, *Linguistic Universals and Linguistic Change*, in: E. BACH—R. T. HARMS (eds), *Universals in Linguistic Theory*. New York 1968; W. P. LEHMAN—Y. MALKIEL (eds), *Directions for Historical Linguistics*. Austin 1968; MARY R. HAAS, *The Prehistory of Languages*. The Hague — Paris 1969; J. ELLIS, *Towards a General Comparative Linguistics*. The Hague —

Végül is hát a nyelvészet általános fejlődésének sodrában sok olyan új szempont vetődött fel, melyek lényegesen módosították az alapnyelvről, a rekonstrukcióról vallott korábbi nézeteket.

Mindenekelőtt utalunk azokra az elméleti vizsgálatokra, amelyek a rekonstrukció fogalmát próbálják meghatározni. Legutóbb ALDO PROSDOCIMI az alig egy hónapja megtartott bécsi XII. Nemzetközi Nyelvészkongresszuson a konstrukció—rekonstrukció ellentét elemzéséből kiindulva¹³ arra a megállapításra jutott, hogy míg a konstrukció magába foglalja minden egyes alkotó elem létének lehetőségét, addig a rekonstrukció reális történeti létezését is posztulálhat (természetesen nem a rekonstrukciónak, hanem a rekonstruált jelenségnek a reális történeti létezését). A nyelvészeti rekonstrukció maga — természeténél fogva — persze nem valószerű, azaz nem azonosítható az objektív valósággal, mégis a valóság egyáltalán nem közömbös a rekonstrukció szemszögéből, hiszen azt tartja — ha el nem is érhető — de minél jobban megközelítendő céljának. A valósághoz való közelség foka adja meg a rekonstrukciós műveletek értelmét és értékét. Ezeket a műveleteket persze a való világ jelenségeire alapozzuk, ám az ilyen művelet érvényessége nem vehető eleve bizonyosnak. A rekonstrukció megalapozottsága a model megközelítésétől függ, s a modelhez való közelség egyben használhatóságát is jelzi. A hasznosság viszont igen nagymértékben függvénye a rekonstrukciós műveleti módszereknek. S ha most már ebből a szempontból közelítünk szakterületünkhöz, akkor azt tapasztaljuk, hogy tudományunk története folyamán — főleg az utóbbi időben — számottevő újítások is történtek a rekonstrukciós technikában.

Annyi mindenesetre változatlanul maradt, hogy az uráli összehasonlító nyelvészet végső célja most is — akárcsak 120 évvel ezelőtt — az uráli alapnyelv rekonstruálása, a nyelvrokonságnak az egyes nyelvek történetén át illusztrált levezetése. Ezt a célt eredetileg a klasszikus (és tökéletesített formájában ma is használt) összehasonlító módszerrel: a rokon nyelvek és nyelvjárássok összehasonlításával közelítették meg, ámde igen nagy szerep jutott még e munkálatokban a nyelvtörténeti emlékek filológiai feldolgozásának, az egyes nyelvek külön nyelvi fejlődéstörténetének is, már ahol ez egyáltalában szóba jöhetett (miképpen a magyarban s valamelyest a finnben, észtben, bár ez utóbbiakban a nyelvemlékek nyelvtörténeti hasznosítása háttérbe szorult a nyelvjárássok összehasonlításán alapuló nyelvtörténeti következtetések mögött; többi rokon nyelvünk történeti emlékei viszont elég gyérek ahhoz, hogy számottevő szerepük legyen történeti folyamatok rekonstruálásában; igaz: az adott

Paris 1966; W. P. LEHMANN, *Historical Linguistics: an Introduction*. New York 1962; H. M. HOENIGSWALD, *Language Change and Linguistic Reconstruction*. Chicago 1960.

¹² RÓNA-TAS ANDRÁS, Néhány gondolat a nyelvrokonságról. NyK 71 [1969]: 261–277; Uő, Az etimológia elméleti és módszertani kérdései a turkológiában. Nyelv-tudományi Értekezések 89 [1976]: 262–267; Uő, A nyelvrokonság. Budapest 1978.

¹³ „'Reconstruction' is, by its very nature, non-real, i.e. different from reality. But reality is not indifferent to 'reconstruction', it constitutes reconstruction's upper limits, which by definition, cannot be reached but only approached. Degree of nearness-to-reality is, thus, the sense of the whole reconstruction operation” (A. L. PROSDOCIMI, *Diachrony and Reconstruction: 'genera proxima' and 'differentia specifica'*. Kézirat. XII. Inretnational Congress of Linguists. Vienna 1977). És ugyanitt tovább fejteve e tételt: „Reconstruction is an operation superimposed on real world phenomena. Thus, the possibility or validity of such an operation cannot be taken for granted aprioristically. Its validity is founded on its closeness to the model, which necessarily is its usefulness.”

szüksős kis lehetőségek felhasználása sem nevezhető kielégítőnek). Az összehasonlító módszer alkalmazásával már a századfordulóra alapnyelvi mássalhangzókat, mássalhangzókapcsolatokat és mássalhangzóelemű nyelvtani elemeket lehetett rekonstruálni. Sok idő telt el azonban addig, amíg az első vokalizmus-elméleteket kidolgozták: voltaképpen csak a negyvenes évek közepén érkeztünk el e tudománytörténeti korszakhatárhoz, amely nemcsak azért jelent fordulatot az urálistikában, mert a magánhangzókra vonatkozó elméletek hosszabb hangsorok, teljes szóalakok rekonstruálását tették lehetővé, hanem egyben egy modernebb rendszerszemlélet kezdeteként is értékelhetők. Ennek folytán már az ötvenes évek elején sor került az alapnyelv morfológiai-szintaktikai vázának rendszerező bemutatására is. Kétségtől gyanapódtak tehát az alapnyelvre vonatkozó ismeretek a komparatisztika módszereinek fejlődésével, olyannyira, hogy a schleicheri mintával szemben kialakult egy modernebb alapnyelv-szemlélet, amely az alapnyelvben egy hipotetikus, logikailag megszerkesztett metanyelvet lát. Ennek elemei rekonstruálhatók, de e rekonstrukcióktól nem reméljük az alapnyelv egyidejű rendszerének visszaállítását, hiszen az alapnyelvre feltett szerkezeti elemek időbeni és térbeni megoszlásáról, elterjedéséről legfeljebb nagyon általános ismereteink lehetnek. Arra azonban nem tudunk választ adni, hogy pl. az alapnyelvből levezethető többféle lativus rag vagy többesjelölő elem egységes viszonyhálózatot alkotott-e, azaz volt-e használatukban valamiféle funkcionális megoszlás, avagy az alapnyelv különböző időmélységeit, esetleg elkülönülő területeit (nyelvjárásait) tükrözik-e. Hipotéziseket persze felállíthatunk ezekkel kapcsolatban, a rekonstrukciómódból azonban eleve lehetetlen olyan rendszerhálózatot felépíteni, melynek tagjai a szinkrón működéshez elengedhetetlen viszonyok és szabályok regenerálásához alkalmasak lennének.

Az alapnyelv megismerése a szükségszerű korlátok ellenére nagy léptekkel haladt előre, miközben újabb problémák vetődtek fel. Említsük elsőnek azt a közismert tényt, hogy az uráli nyelvészet másodlagos, közbülső alapnyelvek feltételezésére is rákényszerült, melyeket a családfaelmélettel összhangban az uráli alapnyelv és a belőle levezetett 20 származéknyelv közé kellett közbeiktatni. E másodlagos alapnyelvek száma változó: a magyarból kiindulva két közbeeső alapnyelv (az ugor és finnugor) közvetítésével jutunk el az urálihoz; a finnből kiindulva azonban öt közvetítő alapnyelvre van szükség (közfinn, közfinn-lapp, finn-volgai, finn-permi, finnugor). E szekundér átmeneti nyelvállapotok feltevésére kétségtől volt ok, ámbar súlyos dilemma elé állítottak bennünket. Ravila ui. az ötvenes évek közepén nagyon szépen megfogalmazta azt a tételt, hogy az alapnyelvfogalom értéke fordított arányban áll az időkomponenssel: minél távolabb esik tőlünk az alapnyelv időben, annál kevesebbet tudhatunk meg róla, annál kisebb az operacionális értéke.¹⁴ Ha ez így van, akkor mivel magyarázható, hogy a hozzánk időbelileg közelebb eső másodlagos alapnyelvekről gyakran kevesebbet tudunk, mint a proto-urálról? Ennek egyik megnyilvánulása pl. az, hogy az uráli és a finnugor alapnyelv között

¹⁴ „Je weiter die Ursprache, die es gibt, liegt, desto unbestimmter gehen die Grenzen in alle Richtungen und desto länger ist die wahrscheinliche Dauer der betreffenden Periode. Unsere Rekonstruktionen sind immer vom Anachronismus bedroht. Man kann sagen, dass der Wert des Begriffes der Ursprache in einem umgekehrt proportionalen Verhältnis zu der Zeit steht: je ferner die Grundsprache ist, desto kleiner ist ihr wissenschaftlicher (und besonders ihr operationaler) Wert” (RAVILA, Die Ursprache als Grundbegriff der Sprachgeschichte. JSFOu 60/6 [1958]: 6–7.

gyakorlatilag nem tudunk minőségi különbséget tenni pusztán nyelvi eszközökkel, s a finnugor alapnyelvről egyáltalán nem tudunk többet, mint az uráli-ról, holott Ravila tézise alapján ezt várnánk. A különbségtételt uráli és finnugor között jobbra pusztán elvi megfontolások váltják ki. — Még közelebből érint bennünket és a finneket az, hogy az ugor alapnyelv, akárcsak a finnvolgai, sokkal homályosabb, bizonytalanabb módon körvonalazható, mint az uráli, holott időben mindkettő jóval közelebb áll mai leszármazottaihoz.¹⁵ Miért tudunk róluk mégis kevesebbet? A paradoxon magyarázatára az alábbi lehetőség kínálkozik. A közvetítő alapnyelvek nyelvi sajátosságainak túlnyomó többsége az uráli-finnugor korszakból származik s még az esetleges újítások ismeretében is meglehetősen kicsiny a kontraszt köztük és a kiinduló alapnyelvi állapot között. Persze, ha ezek az újítások (hangváltozások, új grammatikai elemek feltűntek, új szórétég megjelenése) nagyszámúak, akkor a másodlagos alapnyelv minősége határozottabban kidomborodik ugyan (ilyen a finn-permi, a közfinn), de ezeknek a másodlagos rendszereknek a működéséről ekkor sem tudunk többet, mint az alapnyelvről. Másrészt ezután az is kétségtelen, hogy a másodlagos alapnyelvek posztulálását nem egy esetben a családfaelmélet következetes érvényesítése tette szükségessé, hogy így az elágazási csomópontokat konkrétan kijelölhessék s ilyen okok miatt a szekunder alapnyelveknek egy egész sora inkább genetikailag, őstörténetileg és kronológiailag indokolt kategória és nyelvészetiileg nem mindig motivált, státusuk éppen ezért nem ritkán felülvizsgálatra szorul. Ha így fogjuk fel a dolgot, akkor Ravila tétele az idő múlásának és az alapnyelv megismerhetőségének fordított arányáról nem feltétlenül vonatkozik a leány-nyelvek és alapnyelvük közé iktatott másodlagos alapnyelvekre, — föltéve, hogy nem történetileg dokumentált természetes nyelvek voltak.

A genetikus szemléletmód kizárólagos alkalmazása további nehézségek forrása is lehet, melyek főleg a rokon nyelvek egyező elemeinek megítélésében, azok kronológiájában mutatkoznak meg. Az eddigi módszertani eljárások szerint (lexikális és grammatikai) morfémák egyezéseinek időrendjét a nyelvcsalád különböző elágazásaiban való képviselőjük határozta meg, vagyis az egyes nyelvekből való adatolhatóságuk rendje. Egy magyar—vogul morfémamegfelelést pl. az ugor alapnyelvből származtattunk és származtatunk, holott elméletileg az uráli (vagy finnugor) eredet lehetősége is adva van, bár ennek a minimális bizonyítékai a nyelvcsalád egyéb elágazásaiból hiányoznak (ha azonban akár a votjából vagy a finnből kerülne párja szavunknak, máris finnugor eredetűnek vélnénk ezt az elemet, pusztán egy szamojéd megfelelő viszont — még a votják vagy finn hiányában is — tüstént uráli korúvá léptetné elő az egybevetett elemeket). Az eljárás egyszerű, világos, csak kissé formális vagy mechanikus és alkalmazásával a szamojéd nyelvek nem kielégítő ismerete miatt is eleve hátrányos helyzetbe kerül az uráli kori rekonstrukció. Tudományos lelkiismeretünket persze a módszertani fejtegetésekben nyugtatgatjuk, mert az efféle magyar—vogul vagy magyar—osztják morfémamegfelelésekről nem azt hirdetjük, hogy ugor koriak, hanem azt, hogy „l e g a l á b b az

¹⁵ RAVILA írja: „Wir sprechen von dem Späturfinnischen, von der finnisch-ugrischen Ursprache usw. oft ohne uns daran zu erinnern, dass diese Zeiten und Zeitepochen besonders unbestimmt sind, ja sogar in dem Masse, dass wir kein Recht haben, darüber zu staunen, wenn auch einige Forscher sich ihnen gegenüber ablehnend verhalten sollten. Niemand hat beweisen können, dass z.B. das Späturfinnische eine eigentliche historische Wirklichkeit gewesen sei ...” (JSFOu 60/6: 4–5).

ugor alapnyelvből származtathatók” (BUNy. 34), az ennél régibb korból való átöröklés megengedett lehetőségével azonban a nyelvészeti gyakorlat elég ritkán számolt.

Az uráli kori rekonstrukció említett hátránya azonban némileg kiegyenlítődik azzal, hogy az uráli korból vezetjük le azokat a szóképzési (vagy grammatikai) egyezéseket, amelyeket a szamojéd nyelvek és az osztják, ill. vogul között lehet kimutatni. Módszertanilag ugyancsak makulátlan megoldás ez, hiszen a két obi ugor nyelv és a szamojéd nyelvek igen távoli rokonságban állanak, útjaik kb. 5000 éve szétváltak, s a genetikai leszármaztatás rendje szerint közös örökségük csak a proto-uráliból származhat. Ennek a bevett eljárásnak az egyetlen szépséghibája, hogy nem számol azzal a cseppel sem mellékes körülménnyel, miszerint az osztják–vogul egyfelől és a szamojéd nyelvek másfelől évszázadok, sőt feltehetően évezredek óta ugyanazon földrajzi és nyelvi areában, közvetlenül egymás tőszomszédságában élnek, más nyelvekkel egyetemben a nyugat-szibériai nyelvi szövetség tagjaiként, s ez a tény — az arealógiában tapasztalt konvergenciák és diffúziók révén — egykönnyen a rokonság látszatát keltő jelenségeket idézhet elő valamennyi érintett nyelv szerkezetében.

A rekonstrukciót és annak kronológiáját tehát mind ez ideig az összehasonlított rokon nyelvek genetikai leszármazási rendje, a rokonság foka határozza meg alapvető módon. Ez a metodika összhangban volt azzal a tanítással, hogy a nyelvek egyező vonásainak — a véletlen egyezéseket nem számítva — két történeti oka lehetséges: az átvétel és a nyelvrokonságból fakadó közös örökség. Igaz: Ravila említett tanulmányában — MEILLET nyomán — nagy nyomatékkal emelte ki a konvergencia szerepét a hasonlóságok kialakulásában (i. m. 9 kk.), ma már azonban még tovább lehet menni és az újabb tipológiai és arealógiai tapasztalatok birtokában a nyelvek közötti hasonlóságokat a következő négy elv valamelyikével magyarázhatjuk:

- (1) a nyelvek szerkezetének univerzális vonásaival;
- (2) közös nyelvi előzménnyel (genetikai nyelvrokonsággal);
- (3) diffúzióval (itt viszont elkülöníthetők a közvetlenül kimutatható átvételek a nyelvi szövetségeken belüli vagy azok közötti, jobbra megállapíthatatlan, ill. nehezen megnevezhető forrású és irányú elemvándorlásoktól);
- (4) egymástól független konvergens fejlődéssel.¹⁶

A tipológia és arealógia a módszerek újragondolása mellett a nyelvészeti gyakorlati eredményeit is képes bővíteni. Beszámolhatunk arról, hogy az uráli nyelvek körében is megindultak bizonyos areális-tipológiai vizsgálatok s az eddigi eredmények alapján máris kezdenek kibontakozni előttünk az uráli nyelvek új osztályozásának körvonalai. Az eljárás kiindulópontja az, hogy összeállítjuk az uráli nyelvek legfontosabb szerkezeti jegyeinek együttesét. Egy ilyen taxonómiai keretben azután le lehet tesztelni az egyes nyelveket a szerint, hogy a keresett szerkezeti jegy megvan-e bennük vagy nincsen. Ehelyütt egyelőre csak ideiglenes eredmények közlésére van mód, hiszen az

¹⁶ Lényegében hasonló módon vélekedik JOEL SHERZER, *An Areal-Typological Study of American Indian Languages North of Mexico*. Amsterdam 1976.

érintett nyelvek ilyenén feldolgozásához mindenekelőtt a teszt-kérdések végleges összeállítására van szükség (számuk előreláthatólag százon felüli lesz) s ha ez megtörtént, akkor érdemes lesz ezeket nemcsak nyelvenként, hanem legalább fő nyelvjárásonként is külön megválaszolni, sőt a vizsgálatot az areán belüli nem rokon nyelvekre is kiterjeszteni, hogy a szerkezeti jelenségek összefüggései minél nagyobb mélységben, plasztikusan bontakozzanak ki előttünk.

Az eddig végzett kísérletekben 20 általam lényegesnek tartott szerkezeti jellemzőt próbáltam a módszer kialakításának igényével megvizsgálni (e jegyek: palatalizáció, zöngés expozíciók, affrikáták, kvantitás, diftongusok; magánhangzóharmonia, Umlaut-Ablaut, fokváltakozás; duális, több funkciójú alapalak, genitívus, belső-külső helyviszonyragok, Px — Cx sorrend, preteritum -s és -j, -ni infinitívus, determinált igeragozás, passzívum; konverzió, negatív segédige, SVO-tendencia). A próbák során kiderült, hogy nem egyszer a genetikai osztályozás szerint távoli rokon nyelvek paraméterei nagyobb egyezést mutatnak, mint egyes közeli rokon, de egymástól izoláltan élő nyelvekéi. Ettől függetlenül, egymástól izolált, távolabbi rokon nyelvek között is jelentkeztek néha figyelemre méltó egyezések, bár ilyen esetekben — a várakozásnak megfelelően — talán inkább a különbségek száma a nagyobb. Az egyezéseket és különbségeket táblázatban és gráfszerűen is meg lehet jeleníteni. A gráf rendkívül bonyolult, mondhatni teljesen abszurd és kusza ábrán mutatja be a mai nyelvek közötti szerkezeti viszonyokat,¹⁷ de talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy ez a nehezen áttekinthető, bonyodalmas rajzolat azért valamivel mégis csak hívebben tükrözi a valóságot, mint a családfaelmélet túlon túl leegyszerűsített leszármazási skémája.

A táblázatban viszont az egyes nyelvek rovataiban a fölvetett nyelvi jegyek sorrendjében plusz és mínusz jelek sorakoznak. E pluszok és mínuszok eloszlása jól igazolja az előrebocsátott tételt, hogy ti. az egyezések száma nem okvetlenül függ a genetikai rokonság mértékétől. A teljes egyezések számát nyelvenként (nyelvcsoportonként) összegezve megállapítható volt, hogy kiugróan magas értékek számát a 11 fölötti egyezés: ilyen egyezés többnyire azon nyelvek között mutatkozik, amelyek azonos földrajzi és nyelvi areában helyezkednek el, függetlenül attól, hogy a családfaelmélet miképpen osztályozta őket. Pl. a permi — cseremiszi 15, a szamojéd — obi ugor 13, a mordvin — cseremiszi 12, a finn — lapp 11 paraméterben mutat azonos előjelet, míg a magyar és a szamojéd között csak 3, a magyar és a lapp között 4, a finn és obi ugor között 3, az obi ugor és permi között 4, a mordvin és obi ugor között 6 szerkezeti jegy látszik megegyezni. A nagy térbeli (és időbeli) távolság miatt feltűnő és magyarázatra vár a 10 magyar — permi, a 9 magyar — mordvin és a 8 magyar — cseremiszi egyezési érték.

A magyarázat persze későbbi dolog, hiszen ebben a vizsgálatban egyelőre közömbös volt számunkra, hogy az egyezések — különbségek minek tulajdoníthatók: az alapnyelvből megmaradt örökségnek, konvergencián alapuló párhuzamos fejlődésnek, avagy diffúzióból származó affinitás-jegynek-e. Ezeket az egyébként lényeges kérdéseket a körülmények alapos ismeretében később is ráérünk majd tisztázni. Elsődleges célunk ui. most nem ennek a földérítése volt, hanem a rokon nyelvek mai állapotában tapasztalható tényleges viszonyok fölvezetése a legfontosabbnak tetsző szerkezeti ismérvek alapján.

¹⁷ A rajzot lásd: P. HAJDÚ (ed.), *Ancient Cultures of the Uralian Peoples*. Budapest 1976. 44.

A bemutatott kezdeti eredmények azzal biztatnak, hogy a genetikai leszámazási modell esetleg néhány ponton módosítható lesz, egyszersmind kilátásba helyezik a nyelvrokonságot bizonyító tényanyag megrostálásának szükségességét. Ennek során halaszthatatlan lesz elkülöníteni az alapnyelvből örökölt elemeket a diffúzióval elterjedt affinizálódásoktól és konvergens párhuzamoktól. Valószínűnek látszik, hogy e munkafolyamatban az uráli rekonstrukciók és kronológiájuk átértékelésére is sor kerülhet.

Az alapnyelvi rekonstrukcióhoz újabb impulzusokat adhat az univerzális kutatása. Az univerzális nyelvi jelenségek teoretikusai a legkülönbözőbb nyelvcsaládokhoz tartozó nyelvek sokaságát tanulmányozták, de az uráli nyelvcsalád meglehetősen kiesett érdeklődési körükből (nyilván a megfelelő szakmunkák hozzáférhetetlensége miatt), s legfeljebb egy-egy finn vagy olykor magyar adalék található munkáikban. Nem érdektelen ezért az univerzálék érvényességét megvizsgálni az uráli nyelvek anyagán is, hogy bizonyosak legyenek afelől: alátámasztják-e az uráli nyelvek adatai az univerzálék érvényét, avagy a kivételek számát növelik (ami viszont a maga részéről a statisztikai átlagértékhez vezet).

Példának először GREENBERG 27. univerzáléját említem, amely szerint a kizárólagosan szuffigáló nyelvek névutósak, míg a kizárólagosan prefigáló nyelvek prepozícióiak s amely a finn nyelvet is mint kizárólagosan szuffigáló említi. Nem foglalkozik viszont azzal a részletkérdéssel, ami a balti finn nyelvek specialistáinak azonnal szemet szúr, hogy noha a finn, az észti és a többi balti finn nyelv csakugyan alapjában véve névutózó, a ritkábban használt prepozíciók nem gyengítik-e e tétel érvényét? S egyáltalán, hogyan magyarázzuk prepozíciók feltűntét e kizárólag szuffigáló nyelvekben? Megoldásul a következő gondolatok kínálóznak. A finn prepozíciók eredetileg az igei csoport-hoz tartozván az ige határozószavai voltak: az *yli* 'át' prepozíció előzményeül egy *hyppäsi yli* 'keresztül ~ átugrott' szerkezet teendő fel, amely egy konkrét mondatban egységes szólamot képezve elkülönült mondathangsúlyban is a mondat tárgyától: *hän hyppäsi yli* || *aidan* 'ő átugrotta' || a kerítést' (e mondatban az *aidan* accusativusi *-n* ragos forma). A kiinduló mondatban azután olyan transzformáció ment végbe, melynek során az *yli* kivált az igei csoportból s a névszói csoport része lett, egyben prepozícióvá értékelődött át, az *aidan* pedig *-n* ragos genitivusszá s a mondatbeli szólamhatár is megváltozott: *hän hyppäsi* || *yli aidan* 'ő ugrott' || a kerítésen át'. Ezt az átértékelődést könnyítette az, hogy az *yli* — akárcsak a finn prepozíciók általában — nemcsak határozószónak értékelhető (*hyppäsi yli*), hanem névutóként is forgalomban van (*aidan* [gen] *yli* 'a kerítésen át') s mint névutó a névszói csoport tagjaként genitivusban álló alaptag után áll. Az *yli* tehát egyrészt névutó volt, másrészt — ettől függetlenül — határozószóként az igei csoportban is helyet foglalhatott a mondat tárgya előtt, de mivel a mondat jelentése azonos volt az *aidan yli* névutós szerkesztésű mondatával, kiindulópontja lehetett a prepozícióvá fejlődésnek. Erre utal egyébként az a körülmény, hogy egyes szakmunkák az *yli*-t és társait accusativussal járó prepozícióként tartják nyilván, más munkák szerint azonban prepozícióként is genitivussal áll, akárcsak a névutói *yli* (e sajátos helyzet magyarázata, hogy a finnben az accusativus és genitivus — legalábbis

az egyes számban — egyaránt *-n-re* végződik¹⁸). Belső finn fejleményként megmagyarázható tehát egyes névutóként is használt határozószavak előjáróvá alakulása, de ezt a folyamatot a prepozíciókat használó skandináv és orosz areális környezet, azaz az ún. európai háttér is minden bizonnyal előnyösen befolyásolta, már amennyiben ezzel kapcsolatban előnyről lehet beszélni. Annyi azonban bizonyos, hogy a balti finn nyelvekben a prepozíciók használata szűkre szabott, jelenlétük a nyelv névutózó jellegén nem változtat. Az univerzálé nem veszíti tehát hatályát, persze nemcsak ezért, hanem azért is, mert elméletileg megengedett az SVO típusú nyelvekben a pre- és postpozíciók egymás melletti használata. A finn pedig az SOV szórendi típusból jóformán teljesen átalakult SVO típusúvá.

Valószínűleg módosítani kell viszont azt az általános érvényűnek mondott univerzálét (VJACESZLÁV IVANOV nevéhez fűződik), amely szerint a névszókat élő és élettelen osztályokba soroló nyelvek nem ismerik az élettelen osztályban a többesjelet. Már USZPENSZKIJ utalt arra, hogy a jeneszeji ket nyelv ennek ellentmond, de ellene van a szamojéd nyelvek közül a szőlkup is, ahol nemcsak a múltban volt, de jelenleg is van többesi formája az élettelen jelölő névszóknak.¹⁹

Az univerzálék kontrollján kívül új univerzálék ajánlása is módjukban áll az uráli nyelvek kutatóinak. Így pl. a mi nyelvcsaládunk vizsgálatakor merül föl az a más nyelvek által is megtámogatott univerzálisnak látszó megállapítás, hogy a magánhangzóharmónia és a metafónia kölcsönösen kizárják egymást, mert azon nyelvekben, ahol magánhangzóharmóniát találunk, nyoma sincs a metafóniának (Umlaut), a metafóniát ismerő nyelvekben (lapp, erdei jurák, lív) pedig a magánhangzóharmónia ment veszendőbe.

Az univerzálék ismerete a PU alapnyelv rekonstrukciójához is figyelemre méltó segítséget adhat s ezzel kiegészítheti az összehasonlító módszerrel elért eredményeket. Hadd lássunk erre is egy-két példát.

A névutók dolgánál maradvá újabbban merült föl az a vélekedés, hogy a névutói kategória már esetleg az alapnyelvben is megvolt. E nézet támogatására az eddig fölhozott érveken kívül megemlíthetjük azt a tapasztalatot, amely szerint az SOV domináns sorrendű nyelvek — GREENBERG 4. univerzáléja szerint — névutózó. Minthogy az alapnyelvre is általános nézet szerint SOV szórendet szoktak feltenni, kézenfekvőnek látszik ebből következőleg alapnyelvi névutók posztulálása. Említhetnénk persze az előbbi másik példát is: ha az alapnyelvben volt magánhangzóharmónia, akkor Umlaut-szerű változásokkal nem számolhatunk.

¹⁸ Többesszámban különbözik az accusativus és genitivus, ezért az *ylí puolet* 'felénel többet' még az eredeti konstrukciót őrzi, míg az *ylí toiveiden* 'reményen felül' kifejezés már egyértelműen többes genitivusszal van megalkotva.

¹⁹ Korrigálás közben jelent meg E. A. HELIMSZKIJ-nek egy olyan közlése, amely e megállapítást veszélyezteti. Az utóbbi években végzett szőlkup anyaggyűjtése cáfolni látszik azt a Prokofjevra (és részben Castrénra) visszavezethető tételt, amely szerint az élőket, ill. életteleneket jelölő névszók ragozása elkülönül. Helimszkij idézett példái (SFU 13[1977]: 301–305) meggondolkoztatók, ám nagyobb bizonyító anyagot kellene együtt látnunk ahhoz, hogy itélni tudjunk arról, valóban létezett (létezik)-e a deklináció élő-élettelenek szerinti kettőssége (ha igen: hogyan alakult ki, vagy ment feledésbe), avagy csupán más szemantikai megkülönböztetés téves magyarázatáról van szó, ahogyan Helimszkij állítja. Ha Helimszkij megfigyelései beigazolódnak, akkor Ivanov tétele szempontjából a szőlkup közömbös marad.

Vagy itt van egy ugyancsak vitatott kérdés: ismeretesek azok a vélemények, amelyek szerint az uráli alapnyelvben a névszónak nem volt többes száma, hanem a többest eredetileg csak az állítmányon jelölték s onnét került át a mondat alanyának a jelölésére. E nézet elleni érveimet már volt alkalmam kifejteni. Ezt most megtoldom azzal, hogy egy univerzális értékű megállapítás szerint: „abban a nyelvben, amelyikben a duális megtalálható, kell lennie többes számnak is” (GREENBERG 34). Nos, a duálist, amely az uráli nyelvek többségéből eltűnt, jó okkal rekonstruáljuk az alapnyelvre. Ilyen háttérben pedig a többesi névszói kategória rekonstrukciója is új érveléssel gyarapszik.

Vita tárgya volt az is, hogy az uráli alapnyelv ismerte-e a genitívust. Az ellenzőkkel szemben a genitívus mellett kellene voksolnunk annak láttán, hogy azon nyelvekben, melyekben nincsen genitívus, a névszónak nagy valószínűséggel sem tárgy esete, sem egyéb határozói esetei nincsenek. Az alapnyelvre viszont mind tárgyrag, mind több határozórag biztosan rekonstruálható, ami ezek szerint a genitívus-pártiak által hangoztatott bizonyítékok és érvek számát növeli.

A felsorolt esetekkel összefüggésben persze bizonyos elvi jelentőségű kérdések is felvethetők. A szinkrón törvényszerűségeket rögzítő univerzálék történeti felhasználását az teszi lehetővé, hogy az univerzálék nagy többsége jellegénél fogva logikai implikáció, ahol egy *a* tulajdonság megléte egy *b* tulajdonság jelenlétét vonja magával (vagy teszi valószínűvé) s ezeket az implikációkat a diakroniába akképp vetítjük ki, hogy ha egy adott alapnyelvre csak *a* tulajdonságot tudunk rekonstruálni, akkor ebből következtetünk *b* tulajdonság egyidejű létezésére is. Felvethető azonban az a kérdés, hogy az implikatív univerzálék immanensek, pánkrón természetűek-e, érvényük nincs-e alávetve nyelvtörténeti változásoknak vagy korlátozásoknak s hogy ilyen körülmények között van-e jogunk a távoli múltra visszavetítve következtetéseket építeni rájuk? Dezső László e kérdésről úgy vélekedik, hogy: „... a szinkronia és diakronia egységes törvényszerűségek érvényesülésével kapcsolódik össze, amelyből levezethetők mind a mai nyelvek típuszabályai, mind történetük. Egyidejűleg léteznek az összes típusok, s az őket megelőző korban sem voltak mások, mint amelyek ma vannak...” (ÁNYT 9 [1973]: 31). Ugyanitt azt is megállapítja, hogy: „A jelenlegi típuszabályok pánkrón rendszere evidensen egy korábbi fejlődés eredményeként jött létre, s vannak benne jól kitapinthatóan másodlagos struktúrák is (mellékmondat, VOS szórendi típus), ugyanakkor nagyfokú benne az állandóság, s elsősorban ez jellemzi” (i. h.). Ha jól értem szavait, akkor nagy vonásokban egyet is lehet érteni e vélekedéssel, de hangsúlyozzuk, hogy a diakrón tipológia alapkérdéseit további kutatásoknak kell még tisztázniuk. A régi, írásban dokumentált nyelvek vizsgálata mindenestre azt látszik tanúsítani, hogy az univerzálék általában igen tág időhatárok között, úgy is mondhatnánk, hogy a nyelv általunk belátható korszakaira érvényesek, beleértve ebbe a rekonstruált alapnyelvek korát is. Az alapnyelvre és az azt megelőző nyelvallapotra nézve minden bizonnyal különbséget kell tennünk deduktív és implikációs univerzálék között. Igaz, végső soron a deduktív univerzálék is implikatívak; a nyelv természete maga implikálja és definiálja őket: a nyelvre egyetemesen és feltétel nélkül jellemző tulajdonságok lévén feltehetően állandóak és a nyelvcsaládok kialakulásának idejében is érvényesek. A tulajdonképpeni implikatív univerzálék között pedig nyilván lesznek a pánkrón természetűek mellett szekundérok is. A nyelvfejlődés rendjét mégsem az univerzálék folyamatos átalakulásában kellene keresnünk, hanem

abban, hogy a nyelv jelenségei előbb-utóbb ellentétbe kerülnek valamely univerzálé tartalmával, kivonják magukat hatálya alól, ezzel az univerzálé statisztikai átlagérténye csökken, adott körülmények közé kerülve pedig a nyelv ilyen fejlődési fokokon áthaladva más típuszabályok vonzásába kerülhet és fokozatosan típust vált. Ebben a perspektívában tehát a nyelvi univerzálák tanulmányozása az alapnyelvi rekonstrukciókban — a szükséges önmegtartóztatással — feltétlenül hasznos.

*

Végezetül szeretnék kitérni még egy olyan területre amely aránylag, érintetlen, de ígéretes. Legutóbb PROSDOCIMI bécsi előadásában szólt arról, hogy a rekonstrukciós eljárásokban az idő és a tér faktor mellett nagyobb figyelemben kellene részesíteni a szociális szempontokat (hasonló nézetet fejtegetett — néhány nappal a bécsi találkozó előtt — MIKOLA is a III. Nemzetközi Magyar Nyelvészkongresszuson LABOVRA hivatkozva). Ez a megjegyzés tényleg figyelmet érdemel, bár valószínű, hogy a szociolingvisztikai szempont érvényesítése az uráli rekonstrukcióban nem éppen magától értetődő, még ha elméletileg el is ismerjük e kutatási irány jogosultságát. Pedig az urálistika tudná a példákat ontani arra, hogy pl. a folklór nyelvében (teszem azt a medvénekekben, hősénekekben, énekmondóknál) egészen más hangtani-morfológiai (és valószínűleg szintaktikai) szabályok érvényesülnek, mint a mindennapi beszédben. Az is bemutatható továbbá, hogy e szociálisan (stilisztikailag, műfajilag) kötött formák a nyelv általános fejlődésére gyakran visszahatnak. Ilyen jelenségeket az egyes nyelvek kutatása produkált, de legfeljebb a kutatott nyelv belső rekonstrukciója vette mindaddig hasznát az efféle megállapításoknak. Pedig az e területen nyert — sajnos szűkös — tapasztalatok az alapnyelvi rekonstrukcióban való érvényesítés lehetőségét is fölvilágítják.

Szamojed kutatásaim során foglalkoztam szöveg és dallam viszonyával a jurák énekeiben. Megállapítottam, hogy a jobbára improvizált szövegelemek akképp illeszkednek a kötött dallamsorokba, hogy a sor végére, de nagyon gyakran a sor belsejébe jelentés nélküli töltőszavakat, töltőszótagokat vagy hangokat toldanak be, s ilyen sorbelseji igazításokkal és refrénekekkel érik el az énekesek, hogy a szöveg elérje a dallamsor megkövetelte szótagszámot. A töltőelemek rendszerint magánhangzóból és a legnagyobb hangzósságú *-j*, *-w* hangokból (vagy nazálisokból) állanak. Az eredmény az, hogy az énekelt szöveg erősen különbözik a mindennapi nyelvtől (kivülálló számára olykor nem is érthető). Az ének nyelvének ismerete azonban megvilágíthat előttünk olyan jelenségeket, amelyekre egyébként nincs magyarázat. Jurák szövegekben, szótárakban tömegesen találunk olyan szavakat, amelyek a szótári címszavakkal, sztenderd beszélt nyelvi alakokkal szemben bizonyos „deformálódást” mutatnak. Olyan morfémaváltozatok kerülnek a szemünk elé, amelyeket a nyelvtanok nem tartanak számon. Garmadával lehetne idézni pl. adatokat arra, hogy az egyes szám 3. személyű birtokos személy-jel *-ta* helyett különös módon *-taj* formában jelenik meg. Hasonló látszólag indokolatlan *-j* végződés van egyéb személyű és számú birtokos személy-jelekben, továbbá a locativus, prosecutivus, ablativus ragjában, igei személyragokban, képzők és határozószavak végén. Ezek a furcsa formák — feltevésem szerint — mind az ének nyelvében keletkeztek s onnét terjedtek át a mindennapi beszédbe, a morféma új alakváltozatait hozva létre. Ilyen módon azután olyan elemek is születhet-

nek, amelyek morfológizálódnak és új grammatikai kategóriák kialakulásához adnak indítékot. A jurákban pl. elég sok olyan *-j* (és *-w*) végű forma van, melyet LEHTISALO szótára idézőjelben minősít „vocativus”-nak, ti. a hagyományos felfogás szerint a jurák nem ismer vocativust (pl. *hādakej* 'heda, Grossmutter' < *hādake*). Közlebbi vizsgálatuk azt mutatja, hogy ezek a nagy hangerejű elnyújtott kiáltásból vagy az éneklésből a mindennapi beszédbe áttérjett megszólító formák. Ilyen értelemben tehát nyugodtan beszélhetünk vocativusi kategóriáról, hiszen ez az elem — úgy látszik — grammatikalizálódott, akár csak a női nemzetségnevek *-j* végződése, mely csakúgy énekekben, kiáltásban keletkezett nagyon érdekes szociolingvisztikai körülmények között, s ma már külön képzőként fogjuk fel ezt az elemet.²⁰ Mindez érdemleges a jurák nyelv szempontjából, de éppen archaikus vonásai miatt talán az uráli összehasonlításban is hivatkozhatunk rá, szükség esetén. Arra gondolok, hogy legutóbb RÉDEI KÁROLY (a III. Nemzetközi Magyar Nyelvészkongresszuson 1977 augusztusában) a magyar felszólítójelet vocativusi szerepű *-j* elemből eredeztette. Ehhez a magyarázathoz jó háttérrel szolgálthatnak az említett jurák vocativusok, amelyek eddigi tudásunkkal szemben azt dokumentálják, hogy e kategória nyelvsaládunk keretein belül lehetséges volt már esetleg alapnyelvi viszonyok között is.

A rekonstrukció módszereinek megnövekedett sokféleségét a felsorolt lehetőségekkel nem merítettük ki: elsősorban olyan területekről említettem példákat, ahol saját eredményeimre is hivatkozhattam. Háttérbe szorultak viszont a belső rekonstrukció egyebünne ismert lehetőségei vagy például a számítógépes nyelvészet alkalmazása a hangmegfelelések megfogalmazásának ellenőrzésében, amellyel kapcsolatban igen érdekes kísérletekről hallottunk a két évvel ezelőtti finnugor kongresszuson (BÁTORI ISTVÁNTÓL). Áttekin tésem nem törekedett teljességre, ehhez sem a rendelkezésemre álló idő, sem szakértelmem nem volt elegendő, az előadott tényanyag — úgy hiszem — mégis kellő módon megmutatta, hogy ma némileg másképp értelmezzük a rekonstrukciót, mint az újgrammatikusok és hogy változatosabb eszközeink vannak hozzá, mint elődeinknek voltak.

HAJDÚ PÉTER

Rekonstruktion in der Uralistik*

von PÉTER HAJDÚ

Komparatistik spielt in der Uralistik eine führende Rolle. Erwartungsgemäß sind als verschiedene Methoden der Rekonstruktion zur Geltung gekommen (innere Rekonstruktion; verschiedene Formen der 'äußeren' Rekonstruktion: Konfrontation verwandter Sprachen und Dialekte, Auswertung sprachgeschichtlicher Angaben), wodurch ziemlich verwendbare Hypothesen über phonologische und morphologische Struktur der PU

²⁰ Erről ld. HAJDÚ: MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 29 [1974]: 289; NyK 61 [1959]: 223–146; NyK 72 [1970]: 45–57. — Hasonló jelenséget mutat ki a vogulban KÁLMÁN BÉLA, MSFOu. 125 [1962]: 177–193.

* Vorgetragen am 26. September 1977 als Inauguraladresse an der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.

Grundsprache (bzw. sekundärer, intermediärer Grundsprachen) aufgestellt worden sind. Die Rekonstruktion morphonematischer Alternationen und syntaktischer Regeln der Grundsprache(n) bedeutet aber weiterhin Schwierigkeiten, obwohl unter den ersten Rekonstruktionsversuchen gerade eine morphonematische Erscheinung von größter Wichtigkeit erschien (Stufenwechseltheorie), die sich später als verfehlt erwies. Heute werden nicht nur isolierte Laute, sondern ganz komplette Lautsequenzen (Wortformen, grammatische Morpheme) rekonstruiert und bei der Festsetzung der Chronologie derselben kommt in erster Reihe ihre Verteilung in verschiedenen Abzweigungen des Uralischen in Betracht. Die Chronologie und Rekonstruktion wird also noch immer grundlegend vom Verwandtschaftsgrad der verglichenen Sprachen, d. h. vom genetischen Gesichtspunkt bestimmt. Verf. verweist auf die Schwächen dieses Verfahrens und auf die Verwendbarkeit der Sprachtypologie, der arealen Linguistik und der Universalienforschung in der uralischen Rekonstruktion und Chronologie, sowie in einer vom genetischen abweichenden Klassifikation der uralischen Sprachen. Dabei werden auch Probleme vom Wesen der Grundsprache(n) und Rekonstruktion behandelt.